

УДК 808.26:1(091)

В.К. Мароз

БЕЛАРУСКІЯ ЛЕТАПІСЫ XIV–XVI СТСТ.: ГІСТАРЫЯГРАФІЧНЫ І НАРМАТЫЎНЫ АСПЕКТЫ ДАСЛЕДАВАННЯ

Даследчыкі гісторыі мовы, адносячы летапісы да пісьмовых помнікаў з беларускай моўнай асновай, нязменна скіроўваюць увагу на сістэматызацыю ўласнабеларускіх фактаў. У гэтым плане беларускае летапісанне з'яўляецца багатай крыніцай па гістарычнай фанетыцы, граматыцы, лексікалогіі і тым самым дае магчымасць паглыбленага даследавання ўнутранай гісторыі беларускай мовы. Паколькі ж летапісы ўяўляюць сабой сінкрэтычны жанр старажытнай беларускай літаратуры, які спалучае ў сабе вусна-паэтычныя апавяданні, тэксты афіцыйна-справавога пісьменства, гістарычныя творы, а таксама разнастайную дакументальную літаратуру, яны могуць суадносіцца як з вузкім, так і шырокім разуменнем беларускага пісьменства.

Летапісы ў сістэме старажытных беларускіх рукапісаў і старадрукаў найбольш паслядоўна ілюструюць адметнасць сістэмы пісьма – беларускай пісьмовай традыцыі. Наяўнасць дзвюх тэндэнцый, што назіраюцца ў беларускіх пісьмовых помніках, заўважана даўно: «З аднаго боку, пісцы, атрымліваючы пэўную вывучку, імкнуліся захоўваць традыцыйныя прыёмы пісьма, што склаліся яшчэ ў XI–XII стст. у Кіеўскай Русі. З другога боку, з'явілася супрацьлеглая тэндэнцыя ў пісьмовай мове – усвядомленая ці неўсвядомленая перадача асаблівасцей жывой старажытнай беларускай мовы» [8, с. 46]. Таму ў адных спісах (а то і асобных летапісных частках) беларуская мова праяўляецца паслядоўна і мае нарматыўнае значэнне, у іншых прысутнічае ў выглядзе шырокага спектра варыянтнасці. Асобныя ж састаўныя часткі летапісаў, перанятыя з усходнеславянскіх летапісных збораў ці перакладзеныя з іншых моў, могуць утрымліваць толькі спарадычныя беларускамоўныя рысы. Але ўсе гэтыя тэксты маюць вялікую навуковую каштоўнасць – па летапісных спісах можна прасачыць функцыянаванне пісьмовай мовы ў асноўных сферах грамадскага жыцця старажытнай беларускай дзяржавы.

Як вядома, у эпоху народнасці старажытная беларуская мова развівалася поруч з царкоўнаславянскай у рэлігійнай сферы, а з другой паловы XVI ст. – з польскай і лацінскай у прававодстве і навуцы: «У выніку ў Беларусі склалася своеасаблівая моўная сітуацыя, аналаг якой цяжка знайсці ў іншых частках тагачаснага славянскага свету, – пісьмовае чатырохмоўе з размежаваннем у сферы функцыяніравання» [4, с. 4]. Літаратурна-пісьмовая форма летапіснай мовы спалучыла ў сабе паказчыкі як «беларускай пісьмовай мовы на ўсходнеславянскай аснове», так і выкарыстанне сродкаў «царкоўнаславянскай мовы ўсходнеславянскай (пазней беларускай) рэдакцыі», а таксама шырокага спектра запазычанняў.

У беларускім летапісанні гістарычны полілінгвізм як адметная моўная сітуацыя паўплываў на з'яўленне перакладаў, а, з другога боку, на пераарыентацыю кірылічных летапісных спісаў на лацінку. Так, у перакладзе са старажытнай беларускай мовы на лацінскую вядомы твор летапіснага характару пад назвай *Origo regis* (поўная назва – *Origo regis Jagyelo et Wyuholdi ducum Lithuanie*), з якім звязваюць пачатковы этап беларускага летапісання. Пераклад створанага ў 1398 г. у асяроддзі вялікага князя Вітаўта летапісу, які ўтрымліваў звесткі з гісторыі ВКЛ ад пераліку сыноў Гедзіміна да першых уцёкаў Вітаўта ў Ордэн, рабіўся па замове Я. Длугаша і быў выкарыстаны храністам пры напісанні ўступнай часткі да кнігі X «Гісторыі Польшчы». Пазней, у

канцы XV – пачатку XVI ст., гэты пераклад беларускага летапісу на лацінскую мову быў занесены ў 3-і том Кароннай метрыкі – Дзяржаўнага архіва Польскага каралеўства [8, с. 21]. Перакладам са старажытнай беларускай на польскую мову лічыцца Альшэўскі летапіс, які складае частку вялікага рукапіснага зборніка сярэдзіны XVI ст. У сярэдзіне XVIII ст. была перапісана лацінкаю Хроніка Быхаўца – арыгінальны помнік беларускай гістарыяграфіі XVI ст., напісаны старажытнай беларускай моваю. На гэты час перапісваліся і друкаваліся лацінкаю не толькі кірылічныя тэксты летапісаў, але і матэрыялы Літоўскай Метрыкі, Статута ВКЛ 1529 г., іншыя дакументы. Дарэчы адзначыць, што першая публікацыя ў «Віленскім дзённіку» Супрасльскага летапісу (1824 г.), забяспечаная І. Даніловічам, была ажыццёўлена на мове арыгіналу, але лацінскім шрыфтам, на што паказана і ў тэксце загаловка: «*Latopisiec litewski na początku XV wieku, przez bezimiennego pisarza w ruskim języku ułożony, wyęty z rękopismu r. 1520, obejmującego dzieje rusko-litewskie, po raz pierwszy dosłownie łacińskiemu literami do druku podany*».

Паводле вызначаных у мовазнаўстве гістарычных этапаў фарміравання беларускай літаратурнай мовы, падзел паміж старажытнай мовай перыяду народнасці і нацыянальнай літаратурнай мовай праходзіць на мяжы XVIII–XIX стст. На гэты час прыпадае завяршэнне агульнадзяржаўнага летапісання на старажытнай беларускай мове і пачатак стварэння беларускіх гарадскіх хронік, якія набылі скіраванасць да польскай мовы, паколькі ў гэты перыяд паланізацыя пісьмова-літаратурнай сферы ВКЛ праяўлялася ў актыўных формах. Нясучь на сабе адбітак гэтых працэсаў гарадскія хронікі XVIII–XIX стст. Магілёўская Сурты і Трубніцкіх і Віцебская Панцырнага і Аверкі, моўная аснова якіх традыцыйна прызнаецца польскаю. Захаваліся таксама «Запіскі» ігумена Арэста, якія ўяўляюць сабой збор розных матэрыялаў (дакументаў і ўласна «Запісак»), напісаных на старажытнай беларускай, а таксама польскай і лацінскай мовах [8, с. 205]. Пашырэнне лацінскай і польскай моваў у XVI–XVIII стст. на тэрыторыі ВКЛ было выклікана актывізацыяй узаемасувязяў з Заходняй Еўропай, але «творы, напісаныя на гэтых мовах аўтарамі мясцовага паходжання і на мясцовым матэрыяле, справядліва лічацца помнікамі культурнай спадчыны беларускага народа» [2, с. 57]. Такім чынам, нягледзячы на даволі неаднастайны склад мовы беларускіх гарадскіх хронік, яны, безумоўна, уключаюцца ў паняцце беларускага пісьменства з улікам таго, што «ствараліся пераважна беларусамі на беларускай этнічнай тэрыторыі і адлюстравалі культурна-духоўнае жыццё беларускага народа» [4, с. 5].

Дыяпазон лінгвістычных задачаў, якія паўстаюць пры даследаванні беларускага летапісання, пэўным чынам абмяжоўваецца тым, што большасць летапісаў не ўтрымлівае інфармацыю пра месца іх напісання, а таксама аўтараў ці перапісчыкаў. Неспрыяльныя гістарычныя ўмовы, асабліва інтэнсіўнае вынішчэнне культурных і матэрыяльных каштоўнасцяў у войнах XVI–XVII стст., сталі прычынай масавай страты летапісных рукапісаў. Частка іх, вывезеная ў суседнія землі, на доўгі час стала недаступная навуцы. Да сёння застаецца шмат нявысветленых пытанняў пра гісторыю стварэння захаваных спісаў, пра час і месца іх напісання, пра шляхі, якімі летапісы траплялі ў новыя кнігазборы. Маюцца толькі гіпатэтычныя звесткі пра складальнікаў, перапісчыкаў ці заказчыкаў на той ці іншы летапісны спіс: напрыклад, пра першы агульнадзяржаўны летапісны звод ВКЛ ёсць меркаванне, што складзены ён «невядомай асобай духоўнага сану ў асяроддзі мясцовага епіскапа», ці пра другі і трэці летапісны зводы гаворыцца, што яны, магчыма, «узніклі ў асяроддзі магнатаў Гаштольтаў, Гальшанскіх і Алелькавічаў». Толькі Супрасльскі спіс захаван у тэксце імя перапісчыка, а таксама дату завяршэння працы. Нехта Рыгор Іванавіч зрабіў гэту працу, завяршыўшы яе 6 кастрычніка 7028 (1519) года: «Как заець рад избегал тенета, так же всяки мистр радуется, свое делцо искончав. Исписан сии летописець в лето 7028, луна 17, индикта 9, октября 6, на память святого апостола Фомы замышле-

ниемь благоверного и христоролюбивого князя Симиона Ивановича Одинцевича его милости на здорове и на щастье и на жизнь вечную, на отпущение грехов. Боже милости-вы, их милости даи его милости княгини Екатирины, их милости чадомь. Рукоделье многогрешного раба божиего Григория Ивановича, богу в честь и во славу во веки. Аминь» [6, с. 5–6]. Ёсць усе падставы суадносіць гэты спіс са Смаленшчынай ці якім іншым раёнам усходняй часткі Беларусі. Відавочна, што да стварэння летапісу мелі дачыненне прадстаўнікі знакамітых беларускіх родаў – князі Адзінцэвічы, паводле захаду аднаго з якіх летапіс быў перапісаны, і Хадкевічы, фундатары манастыра, у якім летапіс быў знойдзены [8, с. 29]. Паколькі ў тэксце летапісу шмат падрабязнасцяў з жыцця вялікіх князёў, то А. Прахаска не выключае, што аўтар Супрасльскага летапісу мог быць непасрэдна звязаны з вялікакняскай канцылярыяй.

Што ж да аўтарства праграфа першага беларускага летапіснага зводу, то яно суадносіцца з асобай, блізкай да мітрапаліта Герасіма. Але і праз сто гадоў навуковых пошукаў у гэтым напрамку мала што можна дадаць да высновы Я. Ф. Карскага: «Хто аб'яднаў усе гэтыя апавяданні і склаў кароткі звод нам невядома. Мы ўжо называлі час жыцця складальніка; можам яшчэ вызначыць яго погляды і сімпатыі да тых ці іншых князёў, але і толькі» [3, с.100]. Неаднароднасць зместу, структуры і моўна-стылістычных асаблівасцяў спісаў першага, ці так званага кароткага зводу падказала Я.Ф. Карскаму, што гэтыя асобныя артыкулы ў складзе летапісаў маглі выйсці з-пад пяра розных складальнікаў [3, с. 98–99]. Нагадаем, паводле высноваў І. Даніловіча, атрымлівалася, што ўсе амаль 60 гадоў запісы вёў адзін летапісец, што выглядае малаверагодна.

Спробы вызначыць імёны гістарычных асобаў, якія маглі быць аўтарамі канкрэтных летапісаў ці іх праграфа, на жаль, не могуць быць пацверджаны дакументальна. Што ж да лагічнага заключэння, што аўтарам «Пахвалы Вітаўту» (асобнага летапіснага фрагмента) мог быць пісар Цімафей, які працаваў пры мітрапаліце Герасіме, то яны прымаюцца як верагодныя, але не канчатковыя. Тое самае можна сказаць і пра фрагмент «О великомъ князи Витовте и о князи Скиргаиле, как шли на князя Светослава Смоленского», аўтарства якога, напрыклад, Т. Сушыцкі звязваў з прыхільнікам Вітаўта. У адрозненне ад іншых летапісцаў, гэта быў чалавек пабожны, цалкам праняты духам хрысціянства, з вельмі добрым веданнем Святога Пісьма. Насычанасць апавядання рэлігійным кампанентам падказвае, што гэтую частку пісала духоўная асоба. Астатнія апавяданні маглі быць складзены і свецкімі аўтарамі, якіх Т. Сушыцкі называў «летапісцамі-канцылярыстамі», маючы на ўвазе ўзаемаўплыў стылю граматы і летапіснай мовы [7, с. 368].

Вартую ўвагі думку выказаў М. М. Улашчык наконт таго, што пошукі імёнаў летапісцаў павінны весціся ў архівах Радзівілаў, паколькі тыя стараліся выкарыстоўваць летапісы «для падвышэння свайго роду». Тут маецца на ўвазе запіс у Віцебскім летапісе пра Ліздзейку, каму за вытлумачэнне прарочага сну быццам было нададзена імя Радзівіла: «Xionże wieszczka udarował I nadał mu wielkie umiona y fortuny... nazwał go Radziwiłem») [5, с. 194]. Калі ж падыходзіць да пытання аўтарства абагульнена, то варта засяродзіцца на шматразова адзначаным у навуковай літаратуры: беларускія летапісы пісаліся ўдзельнікамі адлюстраваных падзеяў або асобамі так ці іначай звязанымі з імі, пра што можна меркаваць па тых шматлікіх падрабязнасцях, якія маглі быць вядомыя толькі сучаснікам і відавочцам [3, с. 98–99].

З назіранняў даследчыкаў вынікае, што Смаленск быў тым цэнтрам, дзе ствараліся беларускія летапісы XV ст. Думка, што пазней яны сталі асновай пазнейшых спісаў, выказаная І. Шараневічам і падтрыманая С. Смолькам, пацвярджаецца шматлікімі паказчыкамі. Напрыклад, Супрасльскі і Нікіфараўскі летапісы ўтрымліваюць летапісную ўстаўку, змешчаную пасля 1446 г., якая пачынаецца фразай: «Река Днепр

течь у море Понешское...», відавочна складзеную ў гэтым горадзе [10, с. 868]. Да ўсяго гэтага, Супрасльскі летапіс змяшчае шэраг запісаў ад 1430 да 1445 гг. пра падзеі, таксама звязаныя са Смаленскам і іншымі гарадамі Усходняй Беларусі. Смаленск лічыў «інтэлектуальным асяродкам Літоўскай Русі» (ВКЛ) Я. Якубоўскі [11]. Акадэмік А. А. Шахматаў, суадносячы пачатковы перыяд агульнадзяржаўнага беларускага летапісання са Смаленскам, прапанаваў нават адпаведную ўмоўную назву пратографа беларускіх летапісаў і хронік – «Смаленскі мітрапалітаў звод», пазначыўшы яго 1446-ым годам. Узнікненне смаленскага зводу М. Д. Прысёлкаў звязваў з ператварэннем Смаленска ў цэнтр праваслаўнай мітраполіі ВКЛ і дзейнасцю мітрапаліта Герасіма. Такія меркаванні не выпадае ставіць пад сумненне, бо, сапраўды, на працягу ўсяго XV ст., на якое прыпадае стварэнне «Летапісца вялікіх князёў літоўскіх» – першага агульнадзяржаўнага летапісу і трох яго рэдакцый, Смаленск нязменна знаходзіўся ў сферы эканамічнага і культурнага ўплыву Вялікага княства Літоўскага.

Такім чынам, выснова пра Смаленск як галоўны цэнтр беларускага летапісання перыяду Вялікага княства Літоўскага даўно перастала быць дыскусійнай: «Галоўным цэнтрам беларуска-літоўскага летапісання быў Смаленск (натуральна, у той час, калі знаходзіўся ў складзе Вялікага княства Літоўскага)» [8, с. 238]. Прызнаючы Смаленск і, магчыма, Наваградск цэнтрамі агульнадзяржаўнага летапісання ў Вялікім княстве Літоўскім, гісторыкі падказваюць лінгвістам шлях да пошуку фактаў у галіне гістарычнай дыялекталогіі дзеля ўдакладнення асобных гіпатэтычных меркаванняў. На перспектыву прадметам спецыяльнага даследавання павінна стаць вывучэнне суадносных паказчыкаў у народна-дыялектнай мове Смаленшчыны і мове беларускага агульнадзяржаўнага летапісання. Факты лінгвістычнага характару могуць прыдацца для ўдакладнення версіі, што летапіс Міндоўга-Войшалка вёўся іменна ў Наваградку: паводле М. М. Улашчыка, Наваградскі летапіс (Войшалка) быў напісаны ці ў Наваградку, ці ў бліжнім да гэтага горада манастыры [8, с. 238]. Чакаюць лінгвістычнага пацверджання выказаныя ў навуковай літаратуры звесткі пра месца напісання і аўтарства летапісаў Красінскага, Рачынскага, Слуцкага, Быхаўца і інш.

Мэта лінгвістычнага даследавання летапісаў заключаецца ў тым, каб па выніках шматгадовых назіранняў прадоўжыць комплекснае вывучэнне лексіка-граматычнай сістэмы беларускага летапісання. Дзеля гэтага павінна быць праведзена поўная сістэматызацыя моўнага матэрыялу па наяўных спісах на аснове структурна-тэксталагічнага іх параўнання і выяўлення ступені ўстойлівасці летапісных нарматыўных паказчыкаў. Летапісы як гісторыка-літаратурныя помнікі эпохі беларускай народнасці не толькі даволі паслядоўна адлюстравалі найбольш характэрныя рысы фанетыкі і граматыкі, уніфікацыі графікі і арфаграфіі, але і з’явіліся тым жанрам, у якім праявіліся ўсе асноўныя працэсы паступовай дэмакратызацыі ў старажытным пісьменстве літаратурна-пісьмовай формы мовы ў напрамку пашырэння разнастайных элементаў жывой народна-дыялектнай плыні. Таму мову беларускіх летапісаў можна разглядаць як сістэму, якая ўвабрала ў сябе асноўныя аспекты розных жанраў старажытнай беларускай літаратуры – гістарычнай, мастацкай, дакументальна-справовай, канфесійнай – і тым самым суадноснаю з рознымі падсістэмамі старажытнага беларускага пісьменства.

Сістэматызацыя фактаў моўнай і стылістычнай апрацоўкі летапісных тэкстаў на фанетычным, граматычным, стылістычным і лексіка-фразеалагічным узроўнях дазваляе прасачыць, як у межах летапіснай традыцыі выпрацоўваліся літаратурныя нормы мовы беларускай народнасці, што служылі ўзорам для ўсяго старажытнага беларускага пісьменства. Разам з тым беларускае летапісанне на працягу ўсяго перыяду свайго развіцця адлюстроўвала асноўныя працэсы нармалізацыі пісьмова-літаратурнай формы старажытнай беларускай мовы. Такая пастаноўка пытання не пярэчыць таму, што

літаратурным узорам і крыніцай гістарычных звестак для беларускіх летапісаў служыла поруч з усходнеславянскім летапісаннем справавое пісьменства, якое найбольш з усіх жанраў было арыентавана на тэндэнцыю пераймання ў пісьмовую мову народна-дыялектных рысаў.

Вырашэнне лінгвістычных пытанняў, суаднесенае з набыткамі гістарыяграфічнага і літаратуразнаўчага вывучэння ўсіх спісаў беларускіх летапісаў, вядомых на сёння навуцы, дазваляе разглядаць мову гэтых помнікаў як у сінхраніі (аналізуючы моўныя працэсы ў межах пэўнага гістарычнага перыяду), так і ў дыяхраніі (адсочваючы развіццё моўных адзінак ад старажытнасці да сучаснасці). Скіраванасць жа сучасных даследаванняў на пазнанне старажытнай мовы як неад’емнага кампанента нацыянальнага менталітэту і светапоглядных пазіцый грамадства актуалізуе запатрабаванасць летапісаў у якасці адной з найважнейшых крыніцаў гісторыі мовы.

СПІС ЛІТАРАТУРЫ

1. Гісторыя беларускай літаратуры XI–XIX стагоддзяў: у 2 т. / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т літ. імя Я. Купалы; рэдкал.: В. А. Чамярыцкі (наук. рэд.). – Мінск: Бел. навука, 2006. – Т. 1. Даўняя літаратура: XI – першая палова XV стагоддзя. – 910 с.
2. Гісторыя беларускай літаратуры. Старажытны перыяд: вучэб. дапам. для філал. фак. пед. ВНУ / М. М. Грынчык, У. А. Калеснік, У. Г. Кароткі [і інш.]; пад рэд. М. А. Лазарука, А. А. Семяновіча. – Мінск: Выш. школа, 1996. – 351 с.
3. Карский, Е. Ф. Белорусы / Е. Ф. Карский. – П-г, 1921. – Т. 3, кн. 2: Очерки словесности белорусского племени. Вып. II: Старая западно-русская письменность. – 246 с.
4. Мова беларускай пісьменнасці XIV–XVIII стст. / А. М. Булька, А. І. Жураўскі, І. І. Крамко, У. М. Свяжынскі. – Мінск: Навука і тэхніка, 1988. – 319 с.
5. Полное собрание русских летописей. – М.: Наука, 1975. – Т. 32. Хроники: Литовская и Жмойтская, и Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного. – 234 с.
6. Полное собрание русских летописей. – М.: Наука, 1980. – Т. 35. Белорусско-литовские летописи. – 308 с.
7. Сушицкий, Т. Західньо-руські літописи як пам’ятки літератури / Теокист Сушицкий; за ред. В. Перетца; Всеукр. акад. наук. – Київ: ВАН, 1929. – Ч. II. – 404 с.
8. Улащик, Н. Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания / Н. Н. Улащик. – М.: Наука, 1985. – 261 с.
9. Шахматов, А. А. Разыскания о русских летописях / А. А. Шахматов. – М.: Академический проект, Жуковский: Кучково поле, 2001. – 880 с.
10. Янкоўскі, Ф. Беларуская мова / Ф. Янкоўскі. – Мінск: Выш. школа, 1981. – 451 с.
11. Jakubowski, J. Kroniki litewskie / J. Jakubowski // Rocznik towarzystwa przyjacół nauk w Wilnie za r. 1909. – Wilno, 1910. – Т. 3. – S. 68–77.

Maroz V.K. Belarussian chronicles XIV–XVI century: historically and formal aspects of investigating

The article dwells upon Belarussian chronicles XIV–XVI century. The problem of the linguistic investigating the language of chronicles is touched upon.